

Výzkumný projekt RB 19/27/01

Název: **Českoslovenští občané z území dnešní České republiky perzekvovaní v SSSR**

Nositel: Slezské zemské muzeum Opava

Odpovědný řešitel: Doc. PhDr. Mečislav Borák, CSc.

Cíl, předmět a metody výzkumu

Problematika perzekuce československých občanů v Sovětském svazu nebyla dosud, až na nečetné dílčí sondy týkající se některých skupin perzekvovaných, předmětem samostatného historického výzkumu. Po téměř půl století od konce druhé světové války tomu bránily důvody politické. Ani po pádu komunistického režimu, v souvislosti se změnami priorit naší zahraniční politiky, se neobjevil dostatečný společenský zájem o takový výzkum. Na rozdíl od našich sousedů v Polsku, Rakousku či Německu, kde výzkumy perzekucí svých občanů v SSSR organizují už více než deset let (a na Slovensku či v Maďarsku jen o něco kratší dobu), jsme bohužel promeškali vhodné období „tolerantnějšího“ přístupu ruských úřadů k odtajňování archivních fondů. Zájem české veřejnosti o tuto problematiku sice existoval, jak o tom svědčí např. čtenářská obliba literatury s tematikou „gulagů“, nemohl však být uspokojen konkrétními fakty o perzekuci československých občanů.

Dodnes se tato fakta nahrazují nekvalifikovanými odhady, jež přispívají k oživování starých a k vytváření nových mýtů a legend. K takovým patří i jeden z posledních odhadů z roku 2000, vydávaný za stanovisko Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu a uvádějící, že sovětskými gulagy prošlo na 120 tisíc Čechů, a že ze Slovenska bylo koncem války a po ní odvečeno do SSSR 100 tisíc Slováků (viz např. *Zločiny komunismu*. Mimořádná příloha MF Dnes, 25. 2. 2000). Jiné práce tuto otázku naopak zcela pomíjejí (např. *Černá kniha komunismu. Zločiny, teror, represe*. I. díl. Praha–Litomyšl 1999), většina české literatury si tématu všímá jen v obecné rovině „tisíců obětí“. Odstranit tento nedostatek může jedině verifikace údajů v ruských archivech, jejich odborné vyhodnocení po systematickém archivním výzkumu.

Ke zvýšení zájmu o tuto problematiku došlo až koncem roku 2000, patrně v souvislosti s diplomatickým jednáním mezi Českou republikou a Ruskou federací o řešení pohledávek a dalším vývoji vzájemných styků. V orgánech Poslanecké sněmovny ČR se začal projednávat návrh zákona „*O odškodnění osob odvečených do SSSR nebo do táborů, které*

SSSR zřídil v jiných státech“ (byl později přijat jako zákon č. 172 ze dne 9. dubna 2002). Bylo proto zapotřebí upřesnit rozsah perzekuce čs. občanů v SSSR, uspokojit zájem veřejnosti, vytvořit podklady pro případná jednání o odškodnění obětí a v neposlední řadě pro uctění jejich památky. Na rozdíl od tradičního uctění památky obětí nacismu či nově zavedeného uctění památky obětí domácího komunistického režimu nebyla dosud památce obětí perzekuce čs. občanů v SSSR (až na výjimky některých perzekvovaných skupin) věnována náležitá pozornost.

Všechny uvedené důvody přispěly k tomu, že Vědecká rada Ministerstva zahraničních věcí ČR vyhlásila mezi tématy k veřejné soutěži na zpracování vědeckých projektů pro rok 2001 téma č. 19 „*Českoslovenští občané z území dnešní České republiky perzekvovaní v SSSR*“. Zadání projektu se neomezilo jen na čs. občany, odvečené v letech 1944–1953 do SSSR, jak zprvu předpokládal návrh zákona, ale ukládalo prozkoumat též další perzekuce z doby druhé světové války i z doby předválečného vývoje Sovětského svazu.

I když výzkum z tohoto rámcového zadání projektu vycházel, po bližším seznámení se s charakterem materiálů v ruských archivech se ukázalo, že záběr výzkumu bude nutné ještě více rozšířit, a to jak z hlediska tematického, tak z hlediska teritoriálního a chronologického. Souborné statistiky Gulagu (*Glavnoje upravlenije lagerej*, Hlavní správa táborů) totiž mnohdy nerozlišují národnost a státní příslušnost vězňených, takže bylo nutné zkoumat i okruh příslušníků české menšiny v SSSR, v němž se vyskytovali i Češi s československou státní příslušností. Podobně vojenské statistiky zahrnovaly internované (tj. osoby zatčené na konci války či po ní a deportované do SSSR) do výkazů válečných zajatců, přičemž uváděly národnostní a státní příslušnost podle různých kritérií, takže ji mnohdy nelze rozlišit na českou a slovenskou část. I když původní představy o záběru projektu předpokládaly, že otázka perzekuce české menšiny a specifická problematika válečných zajatců budou vzhledem ke svému rozsahu a náročnosti zpracování řešeny až v navazujících projektech, bylo nutné je alespoň rámcově zahrnout mezi okruhy výzkumu již nyní.

Upřesněné tematické vymezení projektu nakonec zahrnovalo:

1) okruhy perzekvovaných Čechů a čs. občanů v SSSR:

- legionáře a zajatce z první světové války,
- příslušníky českých menšin z území SSSR, ale i z území získaných SSSR během druhé světové války v polské Volyni, Haliči a rumunské Besarábii,

- emigraci do SSSR před r. 1939, včetně ekonomické i politické,
 - emigraci do SSSR po r. 1939 (uprchlíky před nacisty a maďarskými fašisty),
 - vojáky čs. legionu,
 - čs. židy z transportu do Niska,
 - tzv. katyňské oběti původem z ČR,
- 2) osoby odvečené z území ČSR do SSSR na konci války a po ní, včetně tzv. bílé emigrace,
- 3) válečné zajatce české národnosti a čs. příslušnosti.

I v takto vymezených okruzích docházelo k jistému prolínání jednotlivých skupin, jež bylo eliminováno až v konkrétních rozporech. V roce 1939 došlo k podstatné změně charakteru i rozsahu emigrace do SSSR, proto jsme některé skupiny vyčlenili samostatně, i když pro osoby již dříve vězněné v gulazích či deportované rok 1939 žádný mezník nepředstavoval. Na rozdíl od emigrace před r. 1939, jež šla v naprosté většině do SSSR z vlastního rozhodnutí, brala většina emigrace po r. 1939 tuto možnost ve srovnání s německou či maďarskou okupací jako východisko z nouze či příležitost k předpokládanému boji s nacisty. Některé skupiny se do SSSR dostaly proti své vůli (např. Češi z menšin v Polsku a Rumunsku se v SSSR ocitli kvůli anexi území, Svobodovi vojáci byli zajištěni v Polsku a internováni v SSSR, čs. židé z Niska byli nacisty do SSSR většinou vyhnáni, katyňské oběti patřily k polským válečným zajatcům).

Tři hlavní tematické okruhy se vzájemně lišily v charakteru perzekuce. Represivní záměr, namířený proti konkrétně vymezené skupině, lze prokázat v okruhu odvečených osob; byl namířen proti představitelům ruské a ukrajinské emigrace, známým svým odporem vůči sovětskému režimu. Ještě výrazněji byl takový záměr uplatněn vůči tzv. katyňským obětem, jež byly zastřeleny pro svou službu polskému státu, i když pocházely z českých zemí, některé z nich hlásily jako Češi a jejich pomnichovské občanství bylo z hlediska československého (českého) práva sporné. Většina osob, které byly popraveny či prošly gulagy a deportacemi, se však stala obětmi represivní politiky sovětského totalitního režimu, především v rámci rozkulačování a později také v rámci špiománie na konci 30. a počátkem 40. let. Perzekuce systematicky zaměřená proti celému národu, jaké byli vystaveni třeba Poláci či Estonci, nebyla vůči české menšině zaznamenána, i když i jí se sovětská národnostní politika citelně dotkla, včetně deportací. Zcela samostatným okruhem výzkumu se stali váleční zajatci, bývalí českoslovenští občané, kteří se stali vojáky nepřátelských armád. Ti z pochopitelných důvodů

k přímým obětem perzekuce nemohou patřit. Můžeme však zohlednit prokazatelné případy nedobrovolné služby v německé armádě, zvláště u vojáků z Těšínska a Hlučínska, či tuhý režim a špatné životní podmínky v zajateckých táborech, nadměrné pracovní využívání zajatců a mnohdy nepřiměřenou délku zajetí, což vše vedlo k poměrně vysoké úmrtnosti.

Z důvodu tematického rozšíření záběru výzkumu musel být rozšířen i jeho záběr teritoriální, takže zahrnoval nejen občany z území dnešní České republiky, ale z území celé předválečné ČSR, aby vůbec bylo možno archivní materiály a statistiky vyhodnotit. Byla však přijata zásada, že těžištěm badatelského zájmu zůstává území dnešní ČR, takže ve sporných případech rozhodovala územní příslušnost k českým zemím. Ostatní území předválečné ČSR (tedy Slovensko a Podkarpatská Rus) byla sledována jen v hrubých obrysech a v nezbytných souvislostech. Časové vymezení perzekucí je ohraničeno zhruba rokem 1918, kdy jsme zachytili první perzekuce, a zhruba rokem 1956, kdy byly v podstatě ukončeny repatriace.

Doba řešení projektu stanovená zadáním na 1 rok neumožňovala zvládnout heuristický výzkum v archivech v takovém rozsahu, jaký by mohl vést ke vzniku syntetické studie problematiky perzekucí na dané téma (výzkum by musel trvat nejméně 3 roky). Smlouvou přijatý návrh projektu řešitele proto určil jako výstup projektu souhrnnou studii, která by podala základní informaci o sledované problematice. Rovněž seznamy obětí perzekuce mohly ze stejných důvodů mít jen dílčí charakter.

Při řešení projektu mohl řešitelský tým zčásti vycházet z vlastních zkušeností s výzkumy perzekucí totalitního systému v Československu, prováděnými ve Slezském ústavu v Opavě již od počátku devadesátých let. Archivní materiály týkající se perzekuce v pracovních táborech se do značné míry podobají materiálům o sovětských gulazích, takže k jejich vyhodnocení lze využít metod již známých z dosavadních výzkumů, včetně počítačového zpracování hromadných dat. Výzkum zde mohl navázat i na vlastní dílčí práce týkající se perzekuce v SSSR, zvláště v souvislosti s tzv. katyňským zločinem. Zčásti šlo využít též zkušeností týmu s výzkumem mimořádného soudnictví v ČSR. Specifika sovětského soudnictví, stejně jako složitý systém deportací se staly předmětem studia v ruské odborné literatuře, podobně jako problematika válečných zajatců a internovaných, s níž řešitelský tým neměl přímé zkušenosti. Zde kromě ruské literatury posloužila též polská, německá, slovenská a zčásti i česká, týkající se tzv. bílé emigrace. K řešení některých otázek byli formou externí spolupráce přizváni odborníci na příslušnou problematiku. Z metodického

hlediska se ukázaly jako velmi přínosné výsledky dlouholetých výzkumů polských historiků, především řešitelů projektu Ministerstva spravedlnosti Polské republiky, který byl zaměřen na perzekuci Poláků a polských občanů v SSSR.

Výzkum tedy vycházel ze shromáždění a vzájemného porovnání údajů získaných z odborné literatury domácí, exilové i zahraniční, z dobových publikací a tisku, ze vzpomínkových prací, z osobních svědectví a dotazníkových akcí, z výsledků studia archivních dokumentů uložených ve fondech domácích a především bývalých sovětských archivů, jež byly těžištěm výzkumu. Šlo zvláště o centrální moskevské archivy *Státní archiv Ruské federace* (GARF), *Ruský státní archiv sociálně-politických dějin* (RGASPI), *Ruský státní archiv nejnovějších dějin* (RGANI), *Ruský státní vojenský archiv* (RGVA) aj., a o materiály shromážděné v některých dalších institucích (např. v *Memoriálním muzeu německých antifašistů* v Krasnogorsku, jež se transformuje v *Muzeum válečných zajatců*) nebo v občanských sdruženích (*Sdružení Memoriál*, *Muzeum a společenské středisko Andreje Sacharova*).

Získané informace posloužily k vytvoření pracovní verze systému kategorií perzekvovaných osob, v jejichž rámci pak probíhal další výzkum statistický, komparativní a verifikační. Výsledkem se staly předběžné odhady rozsahu i forem perzekucí a dílčí seznamy některých skupin perzekvovaných.

Perzekuce Čechů a československých občanů v Sovětském svazu (předběžné výsledky výzkumu)

Výzkum potvrdil vstupní předpoklady, že českoslovenští občané byli vystaveni takřka všem druhům perzekucí v SSSR užívaných bezpečnostním, soudním i mimosoudním represivním aparátem, ať již šlo o popravy na základě rozhodnutí „zvláštních porad“, o věznění a deportace do gulagů, o násilné migrace, o všechny druhy vysídlení a vyhnanství. Perzekuce menší váhy nebyly ani zjišťovány, ač samozřejmě existovaly.

Ukázalo se však, že představy o statisících českých a slovenských obětí gulagů a z Československa odvečených osob, prezentované ještě i v současné době v úvahách některých publicistů, nemají žádné opodstatnění. Prvotní nadhodnocení počtu obětí represí totalitních režimů bývá obvyklým zjevem ve všech společnostech, které se z totality vymaní.

Např. v Polsku prokázaly nedávné výzkumy, že počet obětí sovětské represivní politiky vůči Polákům po roce 1939 byl ve skutečnosti 3-4 krát nižší, než se až donedávna uvádělo i odborných kruzích. Zásadní změnu způsobilo nejen otevření fondů bývalých sovětských archivů a jejich vyhodnocení, ale především změna metodiky zjišťování a verifikace obětí perzekuce, přechod od zpřesňování svědeckých relací k databázím ověřených obětí a k maximálnímu využití archivních zdrojů sovětské provenience, především regionálních.

Zjistit rozsah perzekuce můžeme vždy jen ve vztahu ke konkrétním okruhům perzekvovaných osob a bude vždy jiný, budeme-li se řídit českou národností, čs. občanstvím, územím ČSR či ČR. Většinou se ani tak nevyhneme jistému prolínání jednotlivých okruhů, navíc ne vždy se nám podaří správně rozlišit národnost od občanství nebo Čechy od Slováků.

Pokusíme se tedy shrnout závěry, k nimž jsme během výzkumu dospěli. Nejjistější bude nejprve zkusit spočítat československé oběti a z nich vyjít k odhadu pro Českou republiku. Musíme přitom vzít v úvahu, že údaje o některých perzekvovaných skupinách, jež prozatím nemohly být ověřeny archivními materiály, byly převzaty z dílčích studií jiných autorů či odhadnuty analogickými postupy a matematickým kalkulem, takže jejich hodnota je pouze orientační.

Známe už řadu konkrétních jmen obětí z řad čs. občanů v SSSR, z různých příčin tam pobývajících už před válkou – perzekvovaných legionářů, politických a ekonomických emigrantů, družstevníků atd. Seznam jmen již dosahuje několika stovek. Ukrajinský badatel E. Topinka má v evidenci na 900 jmen, ale mezi ni jsou z větší části představitelé české menšiny, i když mnozí s čs. občanstvím. Lze očekávat další jména z publikovaných soupisů obětí a databází ruských organizací a institucí i z archivních dokladů. Nebude tedy přehnaný odhad asi 1000 perzekvovaných osob. Většina z nich přišla o život buď rovnou zastřelením, nebo v gulagu, tedy asi 700.

Česká menšina v SSSR měla dle výpočtu V. Hostičky jen na sovětské Volyni 2250 perzekvovaných. Výpočet utvořený analogií může být mírně nadsazený, ale můžeme ho uznat, pokud se v něm skryjí též prokazatelné stovky perzekucí Čechů z menšin na Ukrajině, v Kazachstánu, Bělorusku aj. Oběti lze odhadnout na třetinu, tedy asi 750.

Z období po roce 1939 známe desítky jmen běženců z českých zemí, ale byly jich stovky a většina z nich šla do gulagu za překročení hranic či byli vzápětí deportováni. Odhad 100 perzekvovaných, z toho 50 obětí, je zřejmě minimální. Další perzekuce čs. občanů

v Rusku v souvislosti s přípravou a počátkem války se týkala i politických emigrantů, zvláště výrazně čs. občanů německé národnosti, celkový počet lze odhadnout na 500, z toho asi 200 obětí. V tomto počtu jsou zahrnuti i perzekvovaní legionáři druhého odboje.

Čs. židé uprchlí do SSSR a tam perzekvovaní jsou odhadováni na 4 tisíce, z toho 1500 jich zahynulo. V počtu jsou zřejmě zahrnuti i Židé z Podkarpatské Rusi. Prokazatelně víme o Židech z českých zemí deportovaných do Niska nad Sanem z nichž bylo perzekvováno v SSSR asi 700 osob, asi polovina zahynula, tedy asi 300 osob. Tuto skupinu započítáváme do celkového počtu perzekvovaných Židů.

Ostatních běženců z Podkarpatské Rusi, kteří se dostali do vězení a gulagů, mělo být podle vojenských výpočtů asi 20 tisíc. Asi polovina, 10 tisíc, zahynula.

Po anexi polských území prošlo jejich obyvatelstvo deportacemi a perzekucemi ještě před rokem 1941 a znovu po návratu sovětského režimu, takže pro polskou Volyň, mnohem lidnatější než byla sovětská, je odhad 3000 perzekvovaných možná adekvátní, obětí mohlo být asi 500, navíc tu hodně obyvatel před válkou mělo čs. občanství. Na ostatním území, zvl. na Haliči, jižní Ukrajině, ale i v Bukovině, Besarábii mohl činit počet perzekvovaných asi 1000 osob, z toho asi 200 obětí.

Specifickou skupinou obětí byli Poláci z Těšínska, oběti katyňského zločinu. Lze je jmenovitě prokázat a bylo jich s předpokládaným bývalým občanstvím ČSR přes 200, všichni zahynuli.

Osob odvečených z území dnešní ČR bylo prokázáno asi 300, z toho nejméně 200 zahynulo. Odhad celkového počtu na 500 odvečených a 300 obětí patří k těm nejnižším.

Na Slovensku bylo odvečeno 6 tisíc osob, z toho 2500 Slováků, nejméně třetina zahynula, tedy asi 2 tisíce.

Do statistiky nejsou započteny deportace a další perzekuce na Podkarpatské Rusi, jež koncem války postihly na 40 tisíc obyvatel, neboť osvobozené území se v té době již stávalo součástí Sovětského svazu a do rámce Československa se po válce už nevrátilo. Rovněž oněch 70 tisíc československých válečných zajatců vykazovaných v úředních záznamech, z nichž nejméně 4500 zajetí nepřežilo, nemůžeme do statistiky perzekvovaných zahrnout.

Pokusíme-li se tedy učinit souhrn perzekvovaných, mohl by vypadat asi takto:

Perzekvovaní českoslovenští občané z území celé ČSR, včetně menšin v SSSR:

skupiny perzekvovaných	perzekvovaní celkem	z toho obětí
předváleční čs. emigranti v SSSR	1 000	700
české menšiny. zvl. Volyň	2 250	750
běženci z českých zemí po 1939	100	50
polit. emigrace po 1939, čs. Němci	500	200
čs. Židé, běženci, transport Nisko	4 000	1 500
běženci z Podk. Rusi	20 000	10 000
Češi z polské Volyně, Haliče, Ukrajiny	3 000	500
tzv. katyňské oběti	250	250
odvlečení z českých zemí	500	300
odvlečení ze Slovenska	6 000	2 000
c e l k e m ČSR a menšiny	37 600	16 250

Celkový počet perzekvovaných československých občanů včetně příslušníků českých menšin tedy činí asi 37 tisíc, ale tak vysokým činí toto číslo především perzekuce obyvatel Podkarpatské Rusi a československých Židů. Ostatně, není to nic nového, na skoro stejných faktech stojí i naše statistika perzekuce z doby nacistické okupace. Jak známo, z oněch tradičně uváděných 340 tisíc obětí okupace Československa bylo asi 265 tisíc Židů, z toho nejméně 80 tisíc jich bylo z Podkarpatské Rusi.

Zjištěné údaje jsou značně nižší než se očekávalo, pokud nechceme připočítat k perzekvovaným i zmíněné poválečné deportace z Podkarpatské Rusi a válečné zajatce. Pak by celkový součet mohl dosáhnout skoro 150 tisíc a už by se blížil oněm vzpomenutým publicistickým představám. Není však důvod tak činit.

Počítat perzekvované se vztahem k území dnešní České republiky je z řady důvodů velmi obtížné, nedělá se to obvykle ani s oběťmi nacistické perzekuce. Máme-li přesto provést nějaký odhad, můžeme do něj z předchozí československé statistiky započítat většinu předválečných emigrantů v SSSR i většinu emigrantů po r. 1939, nejméně polovinu čs. Židů,

včetně transportu do Niska, katyňské oběti a osoby odvečené po r. 1945, takže souhrn bude vypadat zhruba takto:

Perzekvovaní z území dnešní České republiky:

skupiny perzekvovaných	perzekvovaní celkem	z toho obětí
předváleční emigranti v SSSR	900	650
běženci z českých zemí	100	50
polit. emigrace po r. 1939, čs. Němci	400	150
Židé z českých zemí, transport Nisko	2 000	750
tzv. katyňské oběti	250	250
odvečení z českých zemí	500	300
c e l k e m dnešní ČR	4 150	2 150

Odhady počtu perzekvovaných jsou prozatím pouze pracovní hypotézou, jež bude ještě vyžadovat náležitou verifikaci v řadě položek, zvláště v odhadech počtu perzekvovaných obyvatel Podkarpatské Rusi a československých Židů. Lze očekávat, že v některých položkách se počty perzekvovaných patrně sníží. Pro objektivní posouzení je však nutné vytvořit databázi všech perzekvovaných i obětí perzekuce, což by se mělo stát cílem další fáze výzkumu.

Meze a možnosti dalšího výzkumu

Dosavadní výsledky výzkumu perzekucí Čechů a československých občanů v SSSR, uskutečněného vlastně poprvé až tímto výzkumným projektem, dávají dostatek argumentů pro pokračování v započatém programu. Byly zmapovány základní problémové okruhy, stanovena metodika postupu a zjištěny heuristické možnosti bádání, zvláště přímo v místech, kde se perzekuce odehrávaly a kde se nacházejí stěžejní archivní materiály. Předběžné výsledky výzkumu byly představeny odborné veřejnosti na mezinárodní vědecké konferenci,

kteřá se pod názvem „*Osudy československých občanů v bývalém SSSR (1918-1956)*“ konala 20. února 2002 v budově Akademie věd ČR v Praze a pořádaly ji Slezské zemské muzeum v Opavě a Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR v Praze.

Záběr výzkumu, zaměřený na perzekvované čs. občany vůbec, včetně příslušníků zahraničních menšin, se zdá být příliš široký, zvláště když se k němu volně zahrne i problematika válečných zajatců. Dostatečně se však na konkrétních případech prokázalo, jak se vzájemně prolínají archivní materiály k jednotlivým skupinám, či jak spolu úzce souvisí stanovení národnostní, občanské či územní příslušnosti perzekvovaných osob. Proto je takto široký tematický záběr výzkumu plně opodstatněný a měl by zůstat zachován.

Rovněž časový záběr byl předmětem sporů, neboť návrat až do předválečných dob byl pokládán za neúčelný. Ukázalo se však, že bez poznání předválečných perzekucí sotva vysvětlíme ty válečné a poválečné, i když spolu zdánlivě nesouvisí a byly jinak motivovány. Dopad represivního sovětského totalitního systému na československé občany i české menšiny žijící v SSSR by se měl zkoumat vcelku, v příslušných souvislostech vývoje. Odpovídá to např. poznatkům polské historiografie, jež má s výzkumem tohoto druhu podstatně větší zkušenosti.

Další výzkum by měl zahrnovat vytěžení všech fondů domácích archivů z hlediska tématu projektu, zvláště bohaté fondy Státního ústředního archivu, ale znovu též některé fondy archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Vojenského ústředního archivu i některých archivů regionálních.

Důraz na zahraniční archivy musí zůstat zachován, těžištěm však nemohou být jen ústřední archivy v Moskvě, ale výzkum se musí přesunout do regionů, neboť v archivech podle sídel gulagů a míst vyhnanství jsou obvykle dochovány i osobní spisy a seznamy perzekvovaných. Jejich uložení lze zjistit z archivních pomůcek, ale patřičné vytěžení se neobejde bez spolupráce s ruskými archiváři. Půjde o regiony Dálného východu a Sibiře, příp. Kazachstánu, pro badatele těžko dosažitelné. V Moskvě je nutno pokračovat ve výzkumu fondů centrálních státních archivů, včetně úzké spolupráce se sdružením *Memoriál, Muzeum A. Sacharova* i *Muzeem válečných zajatců* v Krasnogorsku, o osobních kontaktech s historiky a archiváři nemluvě. Jejich prostřednictvím, ale též intenzivním diplomatickým tlakem, který by měl být podpořen uzavřením příslušné dohody o archivní spolupráci mezi Českou republikou a Ruskou federací, by se měl zjednat přístup do speciálních archivů

bezpečnostních a vojenských, což by výzkum nejen urychlilo, ale podstatně zkvalitnilo. Předmětem diplomatického jednání by se měla stát i otázka odtajnění některých fondů, jejichž existence je známa.

Kromě ruských archivů je nutné navštívit archivy ukrajinské, příp. běloruské. Lze počítat se spoluprací s ukrajinskými pomocníky ze sdružení *Memoriál* a z *České besedy*, ale osobní studium v archivech je rovněž nutné. Týká se to i studia v polských archivech k problematice katyňských obětí a válečných zajatců, stejně jako metodické a odborné spolupráce se střediskem *KARTA* a s řešiteli obdobného polského projektu výzkumu obětí perzekuce v SSSR.

Zcela nutné je pokračovat v koordinaci výzkumu se slovenskými historiky, zvláště s centrem v *Muzeu Slovenského národného povstání* v Banské Bystrici, na jehož počítačovou databázi válečných zajatců a internovaných by se měl projekt napojit. Rozčlenění československé problematiky na její českou a slovenskou část je v souvislostech perzekucí v SSSR velmi obtížné a někdy téměř nemožné, proto je úzká spolupráce a výměna informací nutností.

Ve výzkumu válečných zajatců a internovaných je nutno navázat kontakty s německými a rakouskými výzkumnými středisky, jakým je např. *L. Boltzmann Institut für Kriegsvolgen-Forschung* ve Vídni, který má již značné zkušenosti s vytěžováním ruských archivů. Takový kontakt našemu výzkumu chyběl, pro poznání specifické problematiky válečných zajatců bude nezbytný.

Dalším stěžejním problémem je zhotovení elektronické databáze perzekvovaných a obětí perzekuce, neboť jedině tímto způsobem bude možno rozsah perzekucí verifikovat, jak tomu nasvědčují zkušenosti polských historiků. Předpoklady k tomu zčásti již jsou, další bude nutné najít a realizovat. Byl by to zároveň konkrétní výstup široce využitelný pro veřejnost, jež by k databázi měla mít přístup a měla by být informována prostřednictvím internetu i o průběhu výzkumu.

Zkušenosti, jež výzkumný tým během relativně velmi krátké doby necelého jednoho roku získal, by nebylo účelné promarnit. Výzkum problematiky perzekuční politiky totalitních systémů, započatý jako v roce 1990 ve Slezském ústavu jako jeden z jeho hlavních výzkumných programů, by se tak mohl dovršit širším zobecněním. Aktuálnost této problematiky rozhodně nekončí přijetím zákona o odškodnění obětí. Bude aktuální do té

doby, než dojde k jejímu vědeckému zpracování a objasnění, jak si to tato významná kapitola našich novodobých dějin už dávno zaslouhovala.

OBSAH ZÁVĚREČNÉ SOUHRNNÉ STUDIE:

Mečislav Borák:

Českoslovenští občané z území dnešní České republiky perzekvovaní v SSSR [131 s.]

- 1) Cíl, předmět a metody výzkumu
- 2) Rozbor literatury a pramenů
 - A) literatura a tištěné prameny
 - B) archivní prameny
- 3) Formy perzekuce obyvatel v SSSR
- 4) Problém národní, státní a územní příslušnosti perzekvovaných
- 5) Okruhy perzekvovaných Čechů a čs. občanů v SSSR
 - A) souborné údaje ze statistik
 - B) emigrace do roku 1939
 1. tradiční české menšiny
 2. legionáři a zajatci z 1. světové války
 3. meziválečná emigrace
 - C) emigrace po roce 1939
 1. emigranti a běženci do SSSR
 2. Češi a čs. občané z území anektovaných SSSR
 3. vojáci čs. legionu
 4. židé z transportu do Niska
 5. katyňské oběti
- 6) Osoby odvezené do SSSR
- 7) Českoslovenští váleční zajatci
- 8) Celkový rozsah perzekuce Čechů a čs. občanů v (předběžné odhady)
- 9) Meze a možnosti dalšího výzkumu
 - Zkratky
 - Prameny a literatura

Přílohy:

Dílicí vědecké studie vzniklé během řešení projektu:

1. Mečislav Borák: *Materiály k perzekuci československých občanů v SSSR v ruských archivech* [12 s.]
2. Vladimír Bystrov: *Odvlečení bývalých ruských a ukrajinských emigrantů z Československa*

- [32 s.]
3. Dušan Janák: *Nasazení německých zajatců ze SSSR v Jáchymovských dolech (1947-1953)* [35 s.]
 4. Dušan Janák – Zdeněk Jirásek: *Průzkum zvláštních fondů ve Státním archivu Ruské federace* [14 s.]
 5. Tamara Juriková: *Výskum v archívoch Ruskej Federácie na tému „Slovenské obete perzekúcie na území ZSSR v rokoch 1941-1956“* [6 s.]
 6. Milada Polišenská: *Rozsah a formy perzekuce osob zavlčených z území Československa do bývalého SSSR v závěru 2. světové války podle pramenů z archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky* [12 s.]
 7. Evžen Topinka: *Oběti perzekuce z řad Čechů na Ukrajině* [8 s.]

Bibliografické soupisy a rešerše:

8. Seznam publikací vydaných Sdružením Memoriál v Moskvě [8 s.]
9. Seznam knižně vydaných soupisů zastřelených a perzekvovaných, uložených ve sdružení Memoriál v Moskvě [8 s.]
10. Seznam knih dovezených z Moskvy v rámci řešení projektu a uložených v knihovně Slezského zemského muzea v Opavě [10 s.]
11. Rešerše materiálů v SÚAr v Praze na téma „Perzekuce československých občanů v bývalém SSSR 1918-1956 [25 s.]

Dílčí seznamy popravených a perzekvovaných:

12. Seznam popravených a perzekvovaných čs. občanů z databáze Sdružení Memoriál v Moskvě [8 s.]
13. Seznam katyňských obětí původem z dnešní ČR [6 s.]
14. Seznam účastníků transportu do Niska nad Sanem, kteří se v roce 1940 nevrátili do protektorátu [25 s.]
15. Seznam 72 perzekvovaných Čechů z oblasti Oděsy [6 s.]
16. Seznam 25 perzekvovaných Čechů z oblasti Kyjeva [1 s.]
17. Seznam 15 českých zajatců z oblasti Kyjeva [1 s.]
18. Seznam 175 zajateckých táborů v SSSR, v nichž zemřelo 3484 čs. válečných zajatců, s uvedením jejich počtu k 1. 2. 1952 [4 s.]
19. Seznam čs. zajatců, kteří zemřeli a jsou pochováni v Krasnogorsku u Moskvy [2 s.]

Ukázky archivních dokumentů:

Materiály z Ruského státního vojenského archivu v Moskvě

- A) sdělení o počtu čs. vál. zajatců v táborech ke 14.1.1946 [1 s.]
- B) sdělení o počtu zajatých a internovaných Čechů a Slováků v táborech MVD SSSR k 1.10.1946 [1 s.]
- C) dopis nám. min. zahraničí Dekanozova ministru vnitra Kruglovovi ze 17.11.1946 o odpovědi na intervenci čs. vyslance Horáka [1 s.]
- D) záznam o přijetí vyslance Horáka u nám. min. zahraničí Dekanozova [2 s.]
- E) odpověď nám. náčelníka GUPVI MVD SSSR Petrova na dotaz Dekanozova ohledně počtu zadržovaných Čechů a Slováků [2 s.]
- F) sdělení o počtu vál. zajatců a internovaných Čechů a Slováků k 1.10.1946 [2 s.]
- G) sdělení nám náčelníka GUPVI MVD Petrova o předávání zajatých Němců a Maďarů

čs. příslušnosti [1 s.]

H) sdělení o válečných zajatcích a internovaných Čechoslovácích k 1.2.1947 [5 s.]

I) soupis 20 čs. vál. zajatců, kteří zemřeli v táborech a nemocnicích [3 s.]

J) dopis zástupce zmocněnce Rady ministrů SSSR pro repatriaci gen. Golubeva se souhlasem sdělit vyslanci Horákovi údaje o 20-30 mrtvých Čechoslovácích [1 s.]

Materiály z archivu Sdružení Memoriál v Moskvě

K) fotografie J. Komárka, odsouzeného za dobrovolnou službu v čs. legiích v r. 1920 k trestu smrti a popraveného [1 s.]

L) ukázka protokolu ze zasedání „zvláštní trojky“ UNKVD Leningradské oblasti ze 14.10.1937, jež odsoudila k smrti 3 příslušníky české menšiny v SSSR [3 s.]

Materiály z dotazníkové akce Sdružení Memoriál v Moskvě

M) vyplněné formuláře dotazníků [3 s.]

N) sdělení o perzekuci Fr. Novotného z Olomouce [1 s.]

O) kopie sdělení o rehabilitaci [1 s.]

P) odmítnutí žádosti o výjezd do ČSR z r. 1945 [1 s.]

Q) část žádosti bývalého čs. vězně o propuštění z gulagu [1 s.]

R) vzor odpovědi Federální bezpečnostní služby RF o perzekuci čs. občana [2 s.]

S) jednání Memoriálu s Americkým červeným křížem o perzekuci čs. občana [3 s.]

PUBLIKOVANÉ STUDIE VZNIKLÉ V SOUVISLOSTI S ŘEŠENÍM PROJEKTU:

Mečislav BORÁK: *Materiály k perzekuci československých občanů ve 30.-50. letech v SSSR v ruských archivech*. In: *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945-1955*. Sborník z mezinárodní konference konané ve dnech 28.-29.11.2001 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR č. 409/99/0374. Ed. D. Janák. Opava, Slezské zemské muzeum 2001, s. 76-86.

Mečislav BORÁK: *Czechosłowaccy jeńcy wojenni w ZSRR 1945-1955 (problem weryfikacji narodowości i obywatelstwa w sowieckiej ewidencji)*. In: *Jeńcy wojenni w latach II wojny światowej*. Łambinowicki Rocznik Muzealny, 25, Opole 2002, s. 109-120.

Dušan JANÁK: *Jeńcy niemieccy na ziemiach czeskich po II wojnie światowej*. In: *Jeńcy wojenni w latach II wojny światowej*. Łambinowicki Rocznik Muzealny, 25, Opole 2002, s. 171-182.

Mečislav BORÁK: *České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu. Úvod Rudolf ŽÁČEK*. Red. spolupráce Milena JANIŠOVÁ. Resumé angl. a rus., bibl., rejstřík osob. Opava, Slezské zemské muzeum v Opavě 2003. ISBN 80-86224-41-4. [Lze objednat na adrese muzea Tyršova 1, 746 48 Opava 1, tel.+ fax. 553622999]

Mečislav BORÁK a kol.: *Perzekuce občanů z území České republiky v Sovětském svazu*. Sborník příspěvků. Úvod Oldřich TŮMA, příspěvky M. BORÁK, V. BYSTROV, D. JANÁK, Z. JIRÁSEK, T. JURIKOVÁ, M. POLIŠENSKÁ, E. TOPINKA. Red.: Milana JANIŠOVÁ. Bibl., rejstřík osob. Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky 2003. (= edice Sešity ÚSD AV ČR).